
ANĐELKA MILIĆ

PROMENE U REKREATIVNIM AKTIVNOSTIMA U PORODICI*

Sa sve većim tehnološkim napretkom čovek dobija sve više slobodnog vremena koje može da posveti aktivnostima po sopstvenom izboru shodno svojim intimnim željama i interesovanjima. Doduše, slobodno vreme kojim pojedinac raspolaže u sadašnjoj etapi razvoja nije još u pravom smislu slobodno. Obavljanje niza poslova i obaveza koje su nametnute savremenom organizacijom i načinom života, kao i niz nerešenih problema otežavaju korišćenje slobodnog vremena ili ga u znatnoj meri skraćuju. No, i u ovom nepotpunom vidu pojava slobodnog vremena znatno je uticala da se promene navike i shvatanja u odnosu na način vođenja života i doprinela razvoju niza novih potreba.

Ove promene posebno su pogodile porodicu, s obzirom na to da pojedinac svoje slobodno vreme pretežno provodi u porodici i sa porodicom. Otuda se često, u savremenim studijama, porodica karakteriše kao sfera slobode, nasuprot sferi rada u kojoj vladaju odnosi prinude i otuđenosti. U ovakvim interpretacijama ide se često tako daleko da se zaboravlja da sloboda pojedinca u porodici ne može biti ostvarena u potpunosti, niti pak može da predstavlja pravu slobodu ukoliko u ostalim oblastima postoje i dalje dominacija i eksploatacija. No, ovo smo pomenuli više kao ilustraciju značaja koji se pridaje rekreativnoj sferi u porodici, a ne sa

*) Rezultati, koje iznosimo u ovom radu, dobijeni su u istraživanju koje je sprovedeno u porodicama zaposlenih u Zavodima Crvena zastava, Kragujevac. Cilj ovog istraživanja bio je ispitivanje porodične transformacije i njene povezanosti sa mestom porodice u društvenoj strukturi. Ispitivanjem je obuhvaćeno 117 porodica svih kategorija zaposlenih.

namerom da dokazujemo istinitost ili neistinitost ovih tvrdnji. Namera nam je da se u ovom uvodnom razmatranju zadržimo na jednom konkretnijem pitanju: da razmotrimo kakve promene u porodičnom životu donosi ova opšta preraspodela vremena na vreme rada i vreme odmora i razonode, te da na taj način dođemo do realnije procene značaja rekreativnih aktivnosti za porodicu i njenu transformaciju. Istovremeno pokušaćemo da damo neke osnove od kojih treba poći u stvaranju idealne tipske konstrukcije pomoću koje bi se empirijski pratio proces promene u ovoj porodičnoj oblasti.

Znatno skraćivanje radnog vremena kao i sve masovnije korišćenje tehničkih dostignuća u obavljanju domaćih poslova učinili su da se slobodno vreme svih članova porodice poveća i time stvori prostor za primenu nove vrste aktivnosti u porodici — rekreacije. Uvođenje relativno nove aktivnosti zahteva sa svoje strane i izmenu dotadašnje organizacije i načina života u porodici. Sa druge strane, nova aktivnost zahteva i odgovarajuće odnose između članova porodice, a to podrazumeva promenu shvatanja i vrednosti pomoću kojih se regulišu uloge i definišu položaji članova porodice. Svaki član mora da nađe svoje odgovarajuće mesto u sklopu nove aktivnosti, a to nužno zahteva redefinisavanje i menjanje obrazaca i vrednosti kojima su bile regulisane uloge članova u već postojećim aktivnostima. U tom smislu sama pojava ove nove aktivnosti, potreba da joj se nađe odgovarajuće mesto u sklopu porodice i njene organizacije, zahteva temeljniju transformaciju porodice, te je i sa ovog šireg aspekta ispitivanje rekreacije vrlo značajno.

Međutim, u ovom slučaju, analiza će biti ograničena na jedan uži i konkretniji cilj: da se ispita stvarni stepen promene u oblasti porodične rekreacije i da se na osnovu dobijenih podataka utvrdi u kojoj meri se u našoj porodici tradicionalan obrazac ponašanja i shvatanja u ovoj oblasti porodičnog života zamenjuje savremenijim.

Da bi ovako definisan zadatak bio ostvaren, mora se poći od opštijeg hipotetičkog okvira. Ovakav okvir treba da sadrži, u prvom redu, pretpostavke koje se odnose na objektivno stanje, mogućnosti i uslove koje naše društvo u celini pruža za obavljanje rekreativnih aktivnosti, a sa druge strane, pretpostavke koje se odnose na stepen usvajanja savremenih potreba i navika u ovoj sferi. Pri tom, subjektivan odnos prema promeni može da bude kako pokretač, tako i prepreka za ostvarivanje progressa. Drugim rečima, ovo opšte razmatranje trebalo bi da pokaže u kojoj meri postoji raskorak između moguć-

nosti, i njihovog korišćenja od strane pojedinaca kao članova porodice i porodice u celini.

I slobodno vreme i rekreativne aktivnosti, kako se danas primenjuju, vezane su za urbanizaciju i njen razvoj. S obzirom na naš dosadašnji stepen razvoja u ovom domenu, možemo smatrati da su ostvareni neki neophodni uslovi za upražnjavanje savremene rekreacije u porodici. Iznoseći ovu pretpostavku, imamo na umu postojanje niza institucija čiji je osnovni zadatak organizacija slobodnog vremena za velike mase gradskog stanovništva, kao što su sredstva masovnih komunikacija, a zatim i niz drugih ustanova u sferi kulture, kao što su pozorišta, bioskopi, biblioteke, izložbe itd. U poslednje vreme, naročito sa razvojem robnog tržišta, može se primetiti i kod nas stvaranje »tržišta« zabave i razonode, pojava »industrijske« zabave i sl., što karakteriše razvijenija zapadna društva. Isto tako, značajne mogućnosti na ovom planu pruža sve masovniji razvoj sporta i mnogobrojni sportski klubovi i organizacije. Najzad, mnogobrojne dobrovoljne organizacije, udruženja, kao i političke organizacije daju mogućnosti za aktivno i stvaralačko korišćenje slobodnog vremena, ukoliko pojedinci imaju interesovanja za takvu vrstu aktivnosti. U ovom momentu ne možemo ulaziti u detaljniju analizu karaktera i sadržaja razonode koje nude ove raznovrsne ustanove i organizacije i u ulogu i mesto takvog načina korišćenja slobodnog vremena u sklopu društvenih odnosa koji se razvijaju u našem društvu, već smo ovim nabranjem hteli samo da pokažemo raznovrsne mogućnosti koje postoje, što dozvoljava zadovoljavanje različitih individualnih navika, ukusa i potreba.

Međutim, za naše istraživanje ova opšta konstatacija nije dovoljna jer se pojedine gradske celine bitno razlikuju po stepenu razvijenosti u ovom pogledu, po broju ustanova ove vrste, njihovom kvalitetu i sl., što je svakako uslovljeno specifičnostima vezanim za njihov razvoj u prošlosti. Pošto su ovim istraživanjem obuhvaćene porodice koje žive u određenoj gradskoj sredini, Kragujevcu, to moramo voditi računa o posebnim uslovima i mogućnostima koje ova sredina pruža za obavljanje rekreativnih aktivnosti. Činjenica da je Kragujevac imao značajnu ulogu u prošlosti, kao jedno od kulturnih i političkih središta Srbije, podrazumeva da u gradu postoji već odranije razvijena mreža kulturnih i zabavnih institucija i da je ovo nasleđe u toku posleratnog razvoja obogaćeno i prošireno tekovinama koje je doneo savremeni razvoj. Istorijsko-dokumentaciona građa o prošlosti grada ukazuje na postojanje bogate tradicije ove vrste i masovno učešće građana u različitim oblicima društvenih

aktivnosti i kulturnih manifestacija. Ovi momenti mogu biti od velikog značaja za današnju situaciju i tempo promene kroz koju prolaze ispitivane porodice.

Očigledno je da ovim razmatranjem nisu iscrpeni svi uslovi i činioci od kojih zavisi proces transformacije u rekreaciji. Teškoće i prepreke koje leže na putu ostvarivanja savremenijeg odnosa prema ovim aktivnostima treba tražiti, pre svega, u postojanju niza nerešenih problema sa kojima se suočava većina naših porodica, počevši od nedovoljnih materijalnih sredstava, preko nerešenih stambenih pitanja, do nerazvijene mreže ustanova koje bi svojim uslugama omogućile članovima porodice, a posebno zaposlenoj ženi, da slobodno vreme provede stvarno u odmoru i razonodi, a ne u obavljanju domaćih poslova. U takvoj situaciji postaje još neophodnija promena shvatanja i navika, moralnih načela kojim se reguliše život u porodici, kako bi se subjektivnim angažovanjem pojedinaca nadomestio nedostatak objektivnih uslova u porodici za aktivno korišćenje slobodnog vremena.

Proces promene navika, shvatanja i vrednosti nije jednostavan i lak, a naročito kod stanovništva koje je skoro urbanizovano i koje nastoji da u novoj sredini održi obrasce seoskog načina života.¹⁾ Posleratni period razvoja, i pored toga što je doveo do niza dalekosežnih i temeljnih promena u celokupnom društvenom životu, ipak je nedovoljan za postizanje snažnijih promena u shvatanjima i vrednostima, a pogotovu kada se radi o skoro urbanizovanom stanovništvu. Ova je činjenica veoma značajna za objašnjenje usporenog tempa promene u ovoj oblasti porodičnog života, a svakako i porodične transformacije u celini.

Prethodna razmatranja imala su za cilj da se u najopštijim crtama shvati značaj rekreacije za promenu porodice u celini, kao i uslovi u kojima se odvija njena transformacija. Pre nego što pređemo na analizu dobijenih podataka, ostaje još jedan zadatak: da se odrede osnovni pojmovi koji će biti upotrebljeni u analizi. To se, pre svega, odnosi na pojam rekreativnih aktivnosti, a zatim na definisanje, u najopštijem vidu, karakteristika savremenog i tradicionalnog načina korišćenja slobodnog vremena, što će omogućiti merenje promene u ispitivanim porodicama.

Pod rekreacijom u najširem smislu podrazumevaju se pojedinačne ili skupne aktivnosti člano-

¹⁾ Dr Cvetko Kostić razmatra posebnu pojavu u našim uslovima razvoja tzv. „poseljačivanje” gradova, koje nastaje doseljavanjem velikog broja seoskog življa, koje donosi svoju tradicionalnu kulturu i način života i nameće ga malobrojnom gradskom stanovništvu. Dr Cvetko Kostić. Sociologija sela, Beograd, 1969.

va porodice koje se preduzimaju u slobodnim časovima radi razonode i odmora. Međutim, ova odredba rekreacije, zbog svoje sveobuhvatnosti, nije bila pogodna za ovo istraživanje. Njena primena zahtevala bi detaljna istraživanja svih vidova zabave i odmora, svih načina korišćenja slobodnog vremena članova porodice, a to već znači ulaženje u studiju budžeta vremena. Stoga smo morali da unapred izvršimo izvesna sužavanja i da se opredelimo za posmatranje samo određenih i karakterističnih oblika rekreacije. Izbor je pao na one rekreativne aktivnosti koje se obavljaju izvan porodice, odnosno preciznije — izvan domaćinstva u kome porodica živi, pri čemu u njima mogu da učestvuju kako pojedini članovi porodice, tako i svi zajedno. Za ove oblike porodične rekreacije popularno se upotrebljava termin »izlazak«. Ovim terminom ćemo se poslužiti u ovoj analizi da označimo sve one raznovrsne oblike vankućne rekreacije počevši od tradicionalno uobičajenih poseta rođacima i prijateljima do poseta raznim kulturnim i javnim priredbama i drugim javnim ili privatnim mestima za zabavu i odmor. U odnosu na način primene ove vrste rekreacije razlikovaćemo tri oblika: odvojenu rekreaciju muža, odvojenu rekreaciju žene i zajedničku rekreaciju, kada izlaze oba supružnika zajedno, sa decom ili bez njih.

Sužavanje ispitivanja na samo jedan oblik rekreativnih aktivnosti može da utiče na potpunije i celovitije saznanje o načinu obavljanja ove aktivnosti u porodici i njenom ukupnom sadržaju. Međutim, kada smo se odlučili na ovaj korak, smatrali smo da se nedostatak potpunosti posmatrane pojave može nadoknaditi izborom onog oblika rekreacije za koji se pretpostavlja da u najvećoj meri karakteriše promenu koja se dešava u ovoj oblasti. Polazeći od određenih teoretskih pretpostavki, čini nam se da u pravo izlasci predstavljaju takav oblik rekreacije.

Prethodno smo napomenuli da je pojava slobodnog vremena povezana sa stvaranjem mnogobrojnih institucija u gradovima koje su preuzele ulogu organizatora rekreacije. Pojava ovih institucija dovela je do radikalnog preobražaja u domenu rekreacije jer su razonoda i odmor premešteni iz porodičnog kruga u širu javnost. Sa promenom sredine u kojoj se odvija rekreacija povezan je niz drugih značajnih novina koje su činile, a i danas čine, da izlasci kao oblik rekreativne aktivnosti u porodici imaju vrlo značajno mesto i ulogu u procesu osavremenjavanja ove oblasti, a i porodice u celini.

Sa ovakvom vrstom rekreacije povezano je najpre trošenje određenih sredstava porodičnog budžeta, i ukoliko izlasci postaju redovitiji i češći,

utoliko i sam porodični budžet, njegova raspodela, trpi značajnije izmene. Ovaj momenat je vezan za opštu komercijalizaciju koja prati život savremenog čoveka, te u tom opštem kretanju ni ova oblast ne ostaje pošteđena. Međutim, ovaj materijalni aspekt koji se povezuje sa savremenom rekreacijom nije sam po sebi toliko značajan, koliko je značajan kao indikator promene same porodice i odnosa prema rekreaciji. Naime, rashodi u budžetu porodice koji odlaze na stavku rekreacije pokazuju da se ona više ne smatra kao luksuz, pa prema tome i kao nešto nepotrebno, već, naprotiv, da su ove aktivnosti postale svakodnevni deo života, te se i rashodi za njih tretiraju kao normalna potreba i unapred kalkulišu u troškove. Istovremeno, ovaj vid potrošnje, ukoliko postaje redovitiji, utoliko više zahteva promene u načinu života porodice uopšte.

S druge strane, ovakav izbor rekreativnih aktivnosti koje će se posmatrati, koristan je i za sagledavanje jednog drugog aspekta promene. Posmatranje učestalosti izlazaka i njihovog sadržaja omogućava da se ispituju odnosi između supružnika, promene na planu porodične ideologije i vrednosnog sistema. Upravo oblast rekreacije predstavlja sferu u kojoj se najjače ispoljavaju elementi tzv. »dvojnog morala« u odnosima između polova, kao karakteristike tradicionalnog uređenja porodice. Izlazak u javnost svih članova porodice, kontakti i saznanja do kojih se na taj način dolazi utiču u značajnoj meri na promenu tradicionalnih shvatanja i odnosa u ovom domenu i na stvaranje ravnopravnijeg i humanijeg odnosa između supružnika. U tom pogledu proučavanje rekreacije predstavlja vrlo pouzdan indikator promene u odnosima između članova u porodici.

Proučavanje izlazaka kao i sve novine koje ovaj oblik rekreacije unosi u porodicu utoliko je značajniji u našoj sredini zbog izvesnih specifičnosti u razvoju. S obzirom na relativno skoru urbanizaciju, ispitivanje izlazaka kao posebnog oblika rekreacije omogućava da se vrlo direktno uđe u probleme transformacije u ovoj oblasti i istovremeno oceni stepen promene u odnosu na tradicionalne oblike ponašanja.³⁾

³⁾ Ova tendencija, koju mi označavamo kao savremenu za našu sredinu, može izgledati protivurečna u odnosu na novije nalaze u ovoj oblasti u razvijenijim zapadnim društvima. Tako, na primer, Rizman pokazuje da se u srednjim slojevima američkog društva sve više javlja tendencija da se rekreacija vraća u kućne okvire, bilo kao posledica razvoja televizije, ili kao širenje raznih hobija i umeća. No, on ne poriče da je u prethodnim fazama razvoja industrijskog društva tendencija korišćenja slobodnog vremena u javnim ustanovama i na javnim mestima uopšte bila izrazita. Riesmann: *Usamljena gomila*, Beograd, 1965. S obzirom na to da je ovaj proces kod nas počeo da se zbiva istovremeno kada i razvoj televizije i

Iz ovih razmatranja može se već nešto zaključiti u pogledu karakteristika pojedinih tipova rekreacije na osnovu kojih će se meriti promene koje se dešavaju u ovoj oblasti. Prva konstatacija, i istovremeno najopštija, bila bi da je rekreacija u ovom svom današnjem vidu bila nepoznata ili bar za većinu članova nepristupačna u tradicionalnim porodičnim odnosima. U većini, ona se preplitala i utapala u druge, važnije aktivnosti. A to, drugim rečima, znači da u porodici tradicionalnog tipa rekreativne aktivnosti, onako kako smo ih odredili, nisu bile redovno i sistematski primenjivane, nisu postojala određena materijalna sredstva, niti u dovoljnoj meri razvijene pogodnosti za njihovo primenjivanje, i najzad, pravila i norme ponašanja ograničavali su pojedine članove u pogledu mogućnosti izražavanja i zadovoljavanja svojih potreba i interesa ove vrste ili im čak sasvim uskraćivala takva prava.

Nasuprot ovakvom stanju u tradicionalnoj porodici, u savremenoj se porodici razvijaju novi odnosi i sadržaji u domenu rekreacije. Pre svega, za savremenu porodicu je karakteristična pojava *komercijalne rekreacije*, i to ne samo kada se radi o izlascima već i u slučaju aktivnosti koje se obavljaju u porodici, kao što su razne vrste kolekcionarstva i hobija. Naravno, to ne znači da tradicionalni, nekomercijalni oblici rekreacije iščezavaju, već samo da novi dobijaju primat postajući dominantan oblik provođenja slobodnog vremena. Ova promena ukazuje, s druge strane, i na promenu u samom *sadržaju* rekreacije, izbor se proširuje, te postaje moguće da se u slobodnom vremenu zadovolji najšira skala interesovanja i kulturnih potreba. A istovremeno ovakva raznolikost sadržaja postaje sve neophodnija s obzirom na jednoličan i vrlo specijalizovan rad u oblasti proizvodnje.

Druga, takođe vrlo značajna razlika između tradicionalnog i savremenog korišćenja slobodnog vremena tiče se promena u odnosima članova porodice. Kao i u nizu ostalih aktivnosti, starija porodice gubi svoj izrazito privilegovani položaj i kada je reč o rekreaciji, mogli bismo reći, izvesnu vrstu monopola. Demokratizacija odnosa ispoljava se na taj način što svi članovi stiču pravo da učestvuju u rekreativnim aktivnostima, te se tako stvara nov model zajedničke rekreacije. Ova promena je naročito snažna u pogledu učešća žene, koja je u tradicionalnoj porodici bila strogo ograničena na susedske i rođачke kontakte i posete. Naravno, razvoj u

drugih sredstava masovne komunikacije, to nije isključeno da i u našoj sredini izlasci kao oblik rekreacije budu manje zastupljeni nego što se očekuje, ali to nikako ne znači da oni ne predstavljaju, bar za sad, pouzdan indikator savremenijih kretanja u ovoj porodičnoj oblasti.

ovoj oblasti nije došao do te tačke, bar ne kod nas, da se shvatanja o potpunoj ravnopravnosti žene u porodici stvarno realizuju, a samim tim obezbedi i njena puna samostalnost i sloboda u izboru rekreativnih aktivnosti. Međutim, prilikom građenja instrumenta koji treba da posluži za merenje promene i ovakva situacija, bez obzira na to koliko je nerealna u datoj sredini i vremenu, mora se uzeti u obzir da bi se ocenio postignuti stepen promene u odnosu na optimalne perspektive.

Najzad, poslednji elemenat ove idealno-tipske sheme, na kojoj će se bazirati tipologija porodica, jeste učestanost izlazaka u porodici. U tradicionalnoj porodici, kako smo već istakli, izlasci radi provoda i rasonode neredovni su, a naročito kada se radi o zajedničkim porodičnim izlascima. Pa čak i kada se čine, oni imaju više karakter društvene obaveze nego što im je cilj zadovoljavanje individualnih potreba. U savremenoj porodici treba, međutim, očekivati veću učestanost, redovitost izlazaka, i to kako onih pojedinačnih, tako i zajedničkih. Međutim, u pogledu ovog poslednjeg kriterija moraju se staviti izvesna ograničenja. Naime, ovaj elemenat nije odlučujući za diferenciranje porodica u određeni tip, već ima značaja samo ukoliko se poveže sa prethodnim kriterijima. Ovo ograničenje proističe iz činjenice da redovitost izlazaka u određenoj porodici zavisi od niza činilaca i uslova, naročito materijalnih prilika u kojima porodica živi. Iz tog razloga, manji broj izlazaka ne mora da znači da u porodici nije došlo do promene, bilo da se ona izražava u odnosima između supružnika, njihovih naprednijih shvatanja ili u sadržaju izlazaka.

Metod i tehnika

Prethodna razmatranja pokazuju da je za utvrđivanje stvarnog stanja i tempa promene u ovoj oblasti nužno izvršiti upoređenja i analize koje će pokazati: 1) stepen promene aktualnog ponašanja supružnika i 2) stepen promene u shvatanjima i vrednostima koje se odnose na ovu oblast porodičnog života. U operacionalizaciji istraživanja ova dva zahteva mogu se ostvariti tako da se promena u rekreaciji posmatra u njenim dvema dimenzijama — učestanosti i sadržaju, a sa druge strane, u promeni shvatanja i vrednosti supružnika u odnosu na ovu porodičnu aktivnost. Istovremeno posmatranjem i merenjem učestanosti izlazaka može se utvrditi i stepen promene u odnosima supružnika i to upoređivanjem broja njihovih zajedničkih i odvojenih izlazaka.

Skala za merenje učestanosti izlazaka napravljena je na taj način što su date tri posebne serije pitanja, jedna za zajedničke izlaske supružnika i druge dve za odvojene. Svaka od ovih serija sadrži nekoliko uobičajenih modaliteta izlazaka u našoj sredini. Na osnovu odgovora ispitanika došlo se do nekoliko najčešće upotrebljanih vremenskih jedinica za označavanje učestanosti izlazaka. Svaka od tih vremenskih jedinica dobila je odgovarajući broj bodova, i dući od one koja označava najčešću primenu izlazaka, koja je dobila pet bodova, do najređe, jedan bod. Za muževljevu odvojenu rekreaciju učinjen je obrnut postupak u davanju bodova, tako da su vremenske jedinice koje su označavale češće izlaske dobile manji broj bodova od onih koje pokazuju ređe. Zatim su prema ovoj skali bodovani odgovori ispitanika i izračunata srednja vrednost koja izražava učestanost izlazaka i odnos između zajedničke i odvojene rekreacije supružnika. Konačan broj bodova označava mesto porodice na skali tradicionalno-savremene rekreacije.³⁾

Sličan postupak je primenjen i u merenju sadržaja rekreacije, samo što su ovom prilikom bodovane samo one vrste izlazaka koje se u porodici najčešće čine. Bodovi su davani tako da one vrste izlazaka koje su tradicionalnog karaktera, kao što su posete rođacima ili prijateljima, dobiju najmanji broj bodova — jedan, a one koje su više komercijalnog karaktera najviše — pet bodova. Sabiranjem bodova dobija se srednja vrednost, koja u ovom slučaju izražava tradicionalnost, odnosno savremenost sadržaja izlazaka.

Da bi ceo postupak bio jasniji, iznećemo procentualnu zastupljenost ispitivanih porodica u pojedinim tipovima rekreacije prema učestanosti i sadržaju. Ovaj prikaz istovremeno će ukazati i na osnovne tendencije promene i njene karakteristične crte u našoj sredini.

Tabela 1. Tipovi rekreacije

Rekreacija prema učestanosti (%)

Tradicionalan	Više tradicionalan		Više savremen		Savremen		Ukupno		
3	2,56	60	51,28	54	46,16	—	—	117	100,0
Rekreacija prema sadržaju									
42	35,90	67	57,27	6	5,13	1	0,85	116	100,0

³⁾ Skala sadrži četiri tipa: tradicionalan, više tradicionalan nego savremen, više savremen nego tradicionalan i savremen tip. Dva srednja tipa predstavljaju u stvari prelazne tipove u odnosu na dva ekstremna. Ista skala upotrebljena je i za merenje rekreacije prema sadržaju.

Distribucija prema tipovima pokazuje u oba slučaja dosta jedinstveno ponašanje ispitivanih porodica u domenu rekreacije. Javlja se izrazita dihotomizaciju u dva tipa, pri čemu postoji razlika između dveju posmatranih dimenzija u odnosu na to u kojim se tipovima vrši grupisanje. Kod rekreacije prema učestanosti oko 97% ispitivanih porodica ravnomerno se raspoređuje u dva prelazna tipa, dok je učešće u oba ekstremna tipa zanemarljivo. Kod rekreacije prema sadržaju oko 92% pripada tradicionalnijim tipovima, tradicionalnom i više tradicionalnom, dok je učešće u savremenijim tipovima u ovom slučaju potpuno zanemarljivo.

Šta se na osnovu ove osnovne raspodele može reći kao zaključak ili, preciznije, opšti utisak u pogledu načina obavljanja rekreacije u porodici i njenom mestu u sklopu ostalih aktivnosti? Posmatranje frekvencije izlazaka kao i odnosa koji se uspostavlja između zajedničke i odvojene rekreacije supružnika — pokazuje da su izlasci postali svakodnevni oblik porodične rekreacije i da je demokratski obrazac u takvim situacijama u priličnoj meri usvojen. Ovo naročito važi za porodice koje pripadaju više savremenom tipu rekreacije, gde se već može konstatovati postojanje značajne promene u supružanskim odnosima.

S druge strane, poređenje između učešća ispitivanih porodica u pojedinim tipovima rekreacije prema učestanosti i prema sadržaju pokazuje vrlo ubedljivo da se transformacija ove porodične aktivnosti još nalazi u početnim fazama. Promena u sadržaju zaostaje po svom intenzitetu od promene u učestanosti izlazaka, što najbolje ilustruje podatak da tradicionalne, nekomercijalne vrste izlazaka, kao što su posete rođacima, prijateljima i susedima, imaju primat.⁴⁾ Ako bismo hteli da damo karakteristiku promene koja se sada dešava, mogli bismo reći da je za ovu fazu svojstveno postizanje određenog nivoa kvantiteta, povećavanje učestanosti izlazaka, a da dalji razvoj treba da dovede i do kvalitativne promene u sadržaju izlazaka.

Međutim, dostignuti stepen promene je u svakom slučaju ohrabrujući za dalji tok transformacije ako se uzme u obzir da u našoj sadašnjoj situaciji ne postoje neki neophodni preduslovi za razvoj niza aktivnosti savremene porodice.⁵⁾

⁴⁾ Podaci iz istraživanja pokazuju da na prvo mesto u strukturi izlazaka dolaze posete rođacima i prijateljima, i to kako kod odvojenih tako i kod zajedničkih izlazaka supružnika. Interesantno je da čak i muševi najčešće čine ovu vrstu izlazaka, dok odlazak u kafanu dolazi na treće mesto, posle posete sportskim priredbama.

⁵⁾ Rezultati pokazuju da u porodicama sa malom dečom prevladuje neznatno tradicionalniji tip rekre-

Obrazovanje supružnika i tip rekreacije

Obrazovanje je u savremenom društvu jedan od najznačajnijih činilaca društvene diferencijacije i stratifikacije. Iz tog razloga, u proučavanju porodice ovo obeležje ima vrlo važnu ulogu, a pogotovu kada se ispituje oblast rekreacije u kojoj korišćenje raznovrsnih oblika razonode i odmora i njihova dostupnost u znatnoj meri zavisi od obrazovnog nivoa i razvijenosti kulturnih potreba pojedinaca. Osnovna pretpostavka je, stoga, da veći stepen obrazovanja rađa potrebu za savremenijim korišćenjem slobodnog vremena, sadržajnijim i češćim izlascima. Ali, kako viši stepen obrazovanja supružnika povlači za sobom i niz drugih prednosti za porodicu u celini, kao što je, na primer, bolji materijalni položaj, to ima osnova da u ovim porodicama očekujemo vrlo povoljne rezultate na planu transformacije rekreacije. Sledeći tabelarni pregled omogućava da ocenimo ispravnost ove polazne pretpostavke:

Tabela 2. Stepen obrazovanja supružnika i tip rekreacije u porodici

	Učestanost izlazaka		Sadržaj izlazaka					
	Trad.	Savremen *)	Ukupno	Trad.	Prelaz.**)	Ukupno		
Obrazovanje	53,6	46,3	123	100,0	37,4	62,6	123	100,0
Osnovno	51,6	48,4	62	100,0	35,0	65,0	60	100,0
Zanatsko	57,2	42,9	49	100,0	34,7	65,3	49	100,0
Srednje i fakultet								

Već na prvi pogled se pokazuje da ova pretpostavka u ovom slučaju ne može da se verifikuje. Za obe distribucije je karakteristično da se sve tri obrazovne grupe procentualno na isti način raspoređuju u dva tipa. U rekreaciji prema učestanosti situacija je utoliko interesantnija što se učešće u oba tipa za sve obrazovne grupe kreće oko 50%. Međutim, jedan podatak ipak narušava ravnomernost ove distribucije. Mada odstupanje nije statistički značajno, ipak je in-

acije prema učestanosti u odnosu na porodice sa starijom decom. Kako se u prvom slučaju radi o mladim bračnim parovima, kod kojih sigurno možemo očekivati veću zainteresovanost za ovakav vid rekreacije, to njihovo zaostajanje u odnosu na starije bračne parove, pokazuje važnost objektivnih uslova u kojima porodica živi za promenu i usvajanje savremenih obrazaca ponašanja u rekreaciji.

*) Radi preglednije analize izvršeno je sažimanje tako da su tradicionalan tip i više tradicionalan spojeni u jedan, a takođe i oba savremena tipa.

**) Slično sažimanje izvršeno je i ovde, samo s obzirom na frekvencije u pojedinim tipovima zadržan je tradicionalan posebno, a u prelaznom tipu su spojeni više tradicionalan i više savremen, pri čemu je učešće u ovom poslednjem neznatno.

teresantno da se u najvišoj obrazovnoj grupi javlja najveći postotak učešća u tradicionalnom tipu.

Objašnjenje za ovaj tradicionalizam najviše obrazovne grupe treba potražiti u delovanju nekih drugih obeležja supružnika, koja prilikom ove analize nisu izdvojena. Naime, pretpostavljamo da razlog za ovo odstupanje treba tražiti u razlikama po polu između supružnika, jer podaci ove distribucije pokazuju da su žene sa najvišim obrazovanjem u najvećem postotku zastupljene u tradicionalnijem tipu rekreacije po učestalosti (62%), i to ne samo u odnosu na žene ostalih obrazovnih grupa već i u odnosu na sve muževe. S druge strane, one su u najvećem broju zaposlene (oko 90%), a to znači da su njihove obaveze mnogostruke, pa samim tim i slobodno vreme znatno ograničeno. Samim tim i učestalost izlazaka ne može biti na nivou ostalih grupa, ili iznad tog nivoa, a naročito u odnosu na nezaposlene žene. No, kao što smo napred istakli, manji broj izlazaka ne znači automatski i tradicionalizam rekreacije u celini. Za potpunu ocenu bitno je i ponašanje u odnosu na sadržaj izlazaka. Podaci o sadržaju rekreacije pokazuju da se ova grupa porodica izjednačava sa ostalim obrazovnim grupama. Supružnici sa višim obrazovanjem ne izdvajaju se po sadržaju izlazaka od onih sa nižim obrazovanjem, što je kao podatak vrlo nepovoljno za verifikaciju postavljene hipoteze.

Oдавde sledi samo jedan zaključak: da obrazovanje supružnika nema uticaja na način korišćenja slobodnog vremena, odnosno na učestalost i vrstu izlazaka supružnika. Ovakav zaključak potvrđuje i analiza koja je vršena na nivou porodice kao grupe, gde je zajedno posmatrano obrazovanje oba supružnika. I u ovom slučaju se pokazalo, i to u nešto jačem stepenu, da se u porodicama u kojima su oba supružnika višeg obrazovanja broj izlazaka smanjuje u odnosu na porodice gde su oba supružnika nižeg obrazovanja.

Dobijeni rezultati, na prvi pogled, govore u prilog tvrđenjima do kojih se došlo na osnovu ispitivanja ovog fenomena u razvijenijim društvima: da se smanjuje broj izlazaka u porodicama višeg standarda i obrazovanja na račun primene kućnih vidova rekreacije.⁶⁾ Međutim, podaci dobijeni našim istraživanjem ne daju osnova za tvrdnju da i kod nas postoji ista tendencija.

⁶⁾ U analizi smo postavili hipotezu da će broj i sadržaj izlazaka značajno varirati u zavisnosti od visine porodičnih prihoda. Međutim, kao što i ovi podaci pokazuju, ova hipoteza nije mogla da bude potvrđena. Ovo takođe pokazuje da uzroke jedinstvenog ponašanja različitih kategorija porodica treba tražiti u faktorima koji leže izvan samih pojedinaca.

Naime, ukoliko bi ovo zapažanje važno u našem slučaju, trebalo bi očekivati da se pojavi razlika u pogledu sadržaja izlazaka između porodica sa višim i nižim obrazovnim nivoom supružnika, odnosno da porodice višeg obrazovanja u onim slučajevima kada izlaze primenjuju savremenije oblike rekreacije. Kao što vidimo, to nije slučaj, pa stoga smatramo da objašnjenje dobijene distribucije treba tražiti u nivou razvijenosti kulturnih potreba i navika savremenog načina korišćenja slobodnog vremena u našoj sredini uopšte. Pošto se navike i potrebe ove vrste tek stvaraju, ne postoji diferencijacija u pogledu obrazaca koje primenjuju različite kategorije stanovništva, pa tako i u našem slučaju, obrazovni nivo supružnika nije u stanju da diferencira ispitivane porodice.

Preostaje još da se ispita u kojoj meri obrazovanje utiče i da li uopšte utiče, na promenu shvatanja supružnika prema kojima se normira ponašanje u ovoj aktivnosti. Ovo se može utvrditi posmatranjem distribucije uloga⁷⁾ supružnika u rekreaciji. Naša očekivanja su, imajući na umu prethodne rezultate, da će stavovi i vrednosti biti znatno napredniji i bliži savremenijim obrascima nego što je to slučaj sa samim ponašanjem supružnika. Čini nam se takođe da ovde možemo očekivati neposrednije delovanje obrazovanja, te stoga predviđamo da će uporedo sa porastom obrazovanja supružnika rasti i njihovo učešće u nediferenciranim tipovima uloga, odno-

Tabela 3. Obrazovanje supružnika i tip uloge u rekreaciji

Obrazovanje supružnika	Nediferencirane			Svega	Ukupno
	Diferen- cirane	Norm. nazadnije	Norm. naprednije		
Osnovno	28,6	35,7	35,7	71,4	119 100
Zanatsko	34,8	18,2	47,0	65,2	66 100
Srednje i fakultet	14,3	19,3	66,4	85,7	49 100

⁷⁾ U ovom istraživanju uloga je definisana aktuelnim ponašanjem i normativnom orijentacijom supružnika u odnosu na način obavljanja rekreativne aktivnosti. S obzirom na to da ulogu čine ova dva elementa — ponašanje i stavovi, to u situaciji transformacije može lako da dođe do nepodudarnosti između njih, tako da ponašanje bude naprednije, odnosno nazadnije od stavova. Za merenje tipa uloge upotrebljena je ista četvoročlana skala kao kod rekreacije prema sadržaju i učestanosti. No, za nas je u ovom slučaju važnija podela uloga na diferencirane i nediferencirane. Prvi tip uloga se odnosi na uloge gde su i ponašanje i stavovi klasificirani u isti tip, dok su nediferencirane one u kojima se javlja nesklad između ova dva elementa. U tom slučaju razlikujemo uloge gde je ponašanje naprednije od stavova i drugi tip gde je ponašanje nazadnije, tradicionalnije od stavova koje prihvata pojedinac.

sno onim ulogama u kojima postoji nesklad između ponašanja i stavova kako se treba ponašati.

Rezultati pokazuju da učešće u nediferenciranim ulogama dostižu svoj maksimum (prelazi 80%) u grupi supružnika sa srednjim i fakultetskim obrazovanjem. Pri tom se nesklad između ponašanja i stavova u pretežnom broju ispoljava na taj način što su shvatanja naprednija od ponašanja, tako da nije redak slučaj da razlike dostižu i tri stepena na skali. Naprotiv, u grupi sa osnovnim obrazovanjem raspodela je vrlo ravnomerna, tako da u sva tri modaliteta uloga dolazi po jedna trećina ispitanika.

Ovi rezultati zahtevaju delimično revidiranje prethodnih zaključaka u pogledu delovanja obrazovanja na uspostavljanje novih modela ponašanja u rekreaciji. Naime, pokazuje se na osnovu ove najnovije analize da obrazovanje ima uticaja na ovu sferu, ali specifičnu vrstu uticaja. Delovanje obrazovanja ispoljava se, pre svega, u promeni shvatanja i stavova koji se tiču odnosa supružnika u ovoj oblasti. Ovaj pozitivan uticaj obrazovanja na rekreaciju umanjuje delovanje nekih drugih faktora, koji otežavaju realizaciju prihvaćenih savremenih standarda ponašanja. Jedan od tih faktora je svakako i zaposlenost žene, te ćemo u daljoj analizi pokušati da pokažemo posledice zaposlenosti na rekreaciju i njenu promenu.

Zaposlenost žene i tip rekreacije u porodici

Zaposlenost žene je vrlo važan i suštinski činilac u promeni porodične organizacije i funkcija, pa samim tim i u promeni uloga članova porodice. Mada zaposlenost žene ima pre svega uticaja na promene u osnovnim porodičnim funkcijama i onim ulogama članova koje se odnose na vršenje tih funkcija, ne treba zanemariti ni njeno dejstvo, više posredno, na sve ostale uloge i aktivnosti u porodici. Oblast rekreacije je svakako jedna od onih na koju se uticaj zaposlenosti žene manifestuje posredno, što nikako ne umanjuje značaj ispitivanja delovanja ovog faktora.

Najopštije rečeno, uticaj zaposlenosti žene na rekreaciju može biti negativan ili pozitivan ili istovremeno i negativan i pozitivan. Pozitivni efekti ogledaju se u podsticanju i stvaranju potrebe kod zaposlene žene za ovakvom vrstom rekreacije u porodici. To je moguće na taj način što u zaposlenoj ženi postoji težnja da ravnopravnost stečenu van porodice proširi i na sve domene porodičnog života uključujući i rekre-

aciju. Isto tako nije bez značaja potreba da se jednom uspostavljen kontakt sa spoljnom sredinom dalje održava i neguje u slobodno vreme, bilo putem održavanja širih društvenih veza, bilo putem direktnog uključivanja i praćenja značajnih zbivanja u široj društvenoj sredini. Štaviše, zaposlena se žena može javiti u ulozi inicijatora, kada su u pitanju zajednički porodični izlasci, te na tom planu može da odigra važnu ulogu u prihvatanju savremenih oblika rekreacije.

S druge strane, zaposlenost žene može da ima negativnih posledica na rekreaciju i čini se, na osnovu drugih istraživanja i rezultata, da su ovakve posledice češće i rasprostranjenije. Ovakvi efekti proističu iz dvostruke opterećenosti zaposlene žene, čime se smanjuje njeno slobodno vreme, odnosno svodi na minimum, koji praktično ne dozvoljava da žena pokaže svoju inicijativu, ili na bilo koji način utiče na izmenu svog položaja u ovoj aktivnosti. Ukoliko su u porodici mala deca, to postoji još manje izgleda da će izlasci biti brojniji.

Ovaj momenat samo pokazuje da promena u porodičnim odnosima nije moguća ukoliko ovakva kretanja nisu šire i snažnije potpomognuta od strane društva i njegovih ustanova, koje treba da rasterete članove obavljanja tradicionalnih porodičnih zaduženja. Upravo naša dalja analiza treba između ostalog da pokaže da li postoji raskorak između želja i mogućnosti kada se radi o zaposlenoj ženi i njenoj rekreaciji, pa u tom smislu da ukaže i na dovoljnost ili nedovoljnost dosadašnje društvene intervencije.

Tabela 4. Zaposlenost žene i tip rekreacije u porodici

Zaposlenost	Učestanost izlazaka		Sadržaj izlazaka					
	Tradicion.	Savremen	Ukupno	Tradicion.	Prelazni	Ukupno		
Nezaposlene žene	47,3	52,7	74	100	37,8	62,2	74	100
Zaposlene žene	65,1	34,9	43	100	33,3	66,7	42	100

Negativan uticaj zaposlenosti žene pri učestano-
sti izlazaka sasvim je očigledan. Dve trećine zaposlenih žena retko izlaze radi rekreacije van kuće za razliku od nezaposlenih žena, gde je procenat učešća u tradicionalnijem tipu znatno niži. Istovremeno, kod zaposlenih žena se zadržao u većoj meri tradicionalan obrazac muževljeve odvojene rekreacije.

Ovakvo ponašanje nije moglo biti potvrđeno i kod sadržaja izlazaka, jer se ovde nije mogla utvrditi povezanost između dveju varijabli. I zaposlene i nezaposlene žene grupišu se skoro podjednako u prelaznim tipovima. No iako ovi podaci ne potvrđuju prethodni nalaz, oni su

ipak neočekivani sa stanovišta naših pretpostavki. Očekivalo bi se da zaposlenost žene u skladu sa njenim delovanjem na opšti položaj žene u porodici i društvu, kao i na širenje njenih interesovanja, bar u ovom elementu rekreacije pokaže svoje dejstvo. U celini, ovi rezultati ukazuju da uzroke tradicionalizma zaposlenih žena treba tražiti u združenom delovanju zaposlenosti i nekih drugih činilaca, među kojima značajno mesto zauzima i izvestan inertan stav samih žena i ostalih članova porodice kada se radi o ovom vidu porodične aktivnosti.

Činjenica je, međutim, da se ovi rezultati ne mogu prihvatiti u celini, jer se pokazuje da postoje dosta vidne razlike u ponašanju između pojedinih kategorija zaposlenih žena. Kod žena koje su zaposlene u manuelnim zanimanjima izrazito preovlađuju tradicionalniji tipovi rekreacije prema učestanosti (oko 80% žena iz ove grupe pripada ovom tipu), za razliku od žena zaposlenih u nemanuelnim zanimanjima, kod kojih je distribucija slična onoj kod nezaposlenih žena. U kojoj meri je ponašanje službenica rezultat njihovih nastojanja i želje da se situacija u pogledu rekreacije u porodici izmeni, a u kojoj meri su savremene tendencije u njihovom ponašanju rezultat promene u porodičnim odnosima u celini, nismo u mogućnosti da odgovorimo samo na osnovu ovog istraživanja. U svakom slučaju i objektivno povoljnije prilike kao i subjektivna nastojanja su za transformaciju rekreacije podjednako značajni.

Ispitivanje uloga u rekreaciji zaposlenih i nezaposlenih žena može stoga da bude vrlo korisno za utvrđivanje subjektivnog stava prema ovoj aktivnosti u porodici, te prema tome i značaja ove komponente za promenu koju pratimo.

Tabela 5. Zaposlenost žene i njena uloga u rekreaciji

Zaposlenost	Nediferencirane				Ukupno
	Diferencirane	norm. nazad.	norm. napred.	Svega	
Nezaposlene žene	31,1	35,1	34,0	68,9	74 100
Zaposlene žene	20,9	17,6	61,4	79,1	43 100

Posmatranje razlika između zaposlenih i nezaposlenih žena u odnosu na pripadnost određenom tipu uloge predstavlja korekciju prethodno iznetih rezultata i zaključaka. Naime, rezultati pokazuju da se zaposlene žene ne mire sa postojećim stanjem; kod njih postoji izrazit nesklad između ponašanja i stavova, pri čemu su stavovi kod većine daleko napredniji od onoga što se u porodici aktualno zbiva. Ovo je naročito slučaj kod službenica, kod kojih učešće u uloga, gde su stavovi napredniji od ponašanja iz-

nosi 85%. Žene radnice pokazuju već manji stepen ovog raskoraka, tako da se približavaju nezaposlenim ženama, a naročito po učešću u diferenciranim ulogama. No činjenica da se usklađenost ponašanja i stavova, u ovom slučaju bazira na zadržavanju tradicionalnih obrazaca — pokazuje da ove žene nisu još u dovoljnoj meri svesne svog novog položaja i značaja koji on ima za porodicu i njen celokupni život. One još prihvataju situaciju u porodici kakva jeste, ne smatrajući za potrebno da u njoj nešto menjaju. Verovatno da ova nezainteresovanost za svoj položaj u porodici proističe iz samog odnosa prema zaposlenosti. S obzirom na vrstu rada kojim se bave ove žene, verovatno da mali broj njih u njemu vidi neku svoju emancipaciju, pa se stoga ne oseća hrabrom da preduzme nešto ozbiljnije na planu izmene svog položaja u porodici.

Nezaposlene žene, međutim, ne pokazuju znatnija odstupanja. One se vrlo ravnomerno raspoređuju u sva tri modaliteta uloga, što samo pokazuje da kod njih promene, ukoliko ih ima, nisu izraz nastojanja njih samih, već više rezultat raznih povoljnih okolnosti koje su se stekle u njihovoj porodičnoj situaciji, a pre svega većeg fonda slobodnog vremena.

Društveni položaj porodice i tip rekreacije

Društveni položaj porodice je sintetički pokazatelj u kome su sadržani i neki od elemenata čiji smo uticaj na promenu u porodičnoj rekreaciji već posebno razmatrali.⁹⁾ Sinteza svih ovih elemenata daje opštu globalnu predstavu o mestu porodice u okviru šire društvene strukture, te to omogućuje da se na relativno pregledan i sistematičan način ispita u celini kako se ovi različiti elementi odražavaju na korišćenje slobodnog vremena u porodici. Naša pretpostavka je da će porodice koje se nalaze na nižim položajima lestvice društvene hijerarhije imati u većoj meri tradicionalnije oblike rekreacije od porodica na višim položajima. Ovu pretpostavku zasnivamo na prethodnim rezultatima, ali takođe imamo na umu i dejstvo drugih činilaca koji takođe ulaze u sintetički pokazatelj položaja kao što su porodični prihodi, stambena situacija, poreklo supružnika i drugi. Stepenu zastupljenosti ovih drugih elemenata odnosno odsustvo nekih u porodicama na nižim položajima može negativno da utiče na samu transformaciju

⁹⁾ Sintetička mera društvenog položaja porodice konstruisana je na osnovu sledećih pokazatelja: obrazovanje i zanimanje muža, porodični standard i poreklo supružnika (urbano ili ruralno).

rekreacije, kao što njihovo prisustvo ili zastupljenost u većem stepenu u porodicama na višim položajima može da deluje pozitivno.

Tabela 6. Društveni položaj porodice i tip rekreacije u porodici

Položaj	Učestanost izlazaka			Ukupno	Sadržaj izlazaka			Ukupno
	Tradic.	Savrem.	Ukupno		Tradic.	Prelazni	Ukupno	
Niži	55,8	44,2	86	100	37,6	62,4	85	100
Viši	48,4	51,6	31	100	32,2	67,7	31	100

Mada dobijena distribucija ne pruža dokaza o postojanju povezanosti između merenih pojava, ipak ona predstavlja tendenciju koja nije u skladu sa našim očekivanjima. Naime, pokazuje se da u porodicama na nižim položajima preovlađuje učešće u tradicionalnijim tipovima rekreacije prema učestanosti, dok u porodicama na višim položajima preovlađuje učešće u savremenijim tipovima. Ova tendencija, iako izražena u neznatnom stepenu, pokazuje da drugi činioči koji pored obrazovanja ulaze u sintetički pokazatelj položaja porodice deluju kao korektivni i na taj način ispravljaju distribuciju koja se dobija kada se posmatra samo delovanje obrazovanja supružnika.

Što se tiče sadržaja rekreacije, pokazuje se da u obe grupe porodica preovlađuje učešće u prelaznim tipovima, tako da se ne može govoriti o nekoj značajnijoj vezi između ovih varijabli. Ipak se ne može konstatovati da sa porastom položaja porodice neznatno opada učešće u čisto tradicionalnom tipu a raste u prelaznim. Ova tendencija je slabo izražena da bi mogla da potvrdi našu hipotezu.

Posmatranje distribucije supružnika prema tipovima uloga u odnosu na društveni položaj trebalo bi da pruži najpotpuniju sliku o njihovom ponašanju i stavovima i istovremeno omogući uvid u delovanje mnogobrojnih činilaca koji oblikuju postojeće stanje u ovoj porodičnoj aktivnosti.

Tabela 7. Društveni položaj porodice i tip uloge muža i žene u rekreaciji

Položaj porodice		Nediferencirane			Svega	Ukupno	
		Diferencirane	norm. na- zadnje	Norma. nap rednje			
Niži	Žene	30,2	29,1	40,7	49,8	86	100
Viši		19,3	22,6	58,1	80,6	25	100
Niži	Muževi	26,0	29,0	44,0	74,0	86	100
Viši		29,0	19,0	51,0	71,0	31	100
Niži	Ukupno	23,2	29,1	42,4	71,5	172	100
Viši		24,2	20,9	54,8	75,8	62	100

Rezultati skupne tabele pokazuju da društveni položaj nije onaj faktor koji izrazitije diferencira ponašanje supružnika. U obe grupe porodica preovlađuje, i to sa visokim postotkom, nediferenciran tip uloga. Međutim, izvesne razlike u ponašanju mogu se konstatovati kada se posmatra raspodela u okviru nediferenciranih uloga. Naime, supružnici iz porodica na višem položaju nešto se više grupišu u modalitetu uloge gde su shvatanja i stavovi napredniji od ponašanja. Već smo imali prilike da zapazimo ovu tendenciju i kod supružnika sa višim obrazovanjem, kao i kod zaposlenih žena. To nam dozvoljava da na osnovu svih tih rezultata damo opštiji zaključak, imajući pri tom na umu ograničenja koja proizilaze iz nedovoljne statističke značajnosti ovih rezultata. Naime, očito je da se promena u ovom domenu porodice, kada je reč o porodicama na višem društvenom položaju, odigrava pretežno na planu promene shvatanja i stavova supružnika, dok se stvarno aktivnost odvija u tradicionalnim modelima. S obzirom na takvo ponašanje, ima mesta sumnji da se možda radi o deklarativnim izjavama i formalnom prihvatanju savremenijih tendencija, dok se stvarno ne želi ništa bitno promeniti, ili se čak ne oseća potreba za nečim novim. S druge strane, u porodicama koje se nalaze u donjem delu hijerarhijske lestvice položaja postoji raznolikost ponašanja i prihvatanje različitih modela uloga. Nije isključeno da su ovakvi rezultati posledica veće raznovrsnosti konkretnih uslova i situacija u kojima ove porodice žive, što uslovljava prisustvo raznovrsnih oblika ponašanja i odnosa prema transformaciji u ovoj oblasti. Međutim, činjenica je da se promene u ovoj grupi više stihijno odvijaju.

Završna razmatranja

U ispitivanju promena koje se dešavaju u oblasti rekreacije članova porodice pošli smo od pretpostavke o bitno različitom položaju i značaju ove aktivnosti u savremenoj gradskoj porodici i, s druge strane, u tradicionalnoj. Ova promenjena uloga i značaj dolaze kao posledica izvesnih fundamentalnih promena u karakteru porodice i sadržaju njenih osnovnih funkcija. Odvajanje rada od porodice, kao jedna od bitnih pretpostavki razvoja savremene porodice, uticala je da se u porodici smanji važnost čisto proizvodnih, ekonomskih funkcija (mada njihov značaj u današnjoj porodici ne može da se negira), u korist onih funkcija koje se u većoj mери odnose na aktivnosti koje su usmerene ka usavršavanju individualnih sposobnosti i zadovoljavanju ličnih težnji i interesovanja, a koje

istovremeno pretpostavljaju i razvijanje šireg spektra generičkih svojstava čoveka. Rekreacija, kao jedna od novih aktivnosti porodica, dobija u tom smislu značajnu ulogu doprinoseći istovremeno razvoju novih odnosa u porodici i njenom suštinskom menjanju.

Iz niza razloga, koje smo detaljnije naveli u uvodnom delu, smatrali smo opravdanim ograničavanje na samo jedan specifičan oblik rekreacije — izlaske radi provoda i razonode. Kao indikatore za merenje promene uzeli smo dva pokazatelja: učestanost izlazaka i njihov sadržaj, pri čemu smo istovremeno pokušali da merimo i stepen demokratičnosti u odnosima između supružnika u ovoj oblasti.

Rezultati su pokazali jednoobraznost ponašanja u rekreaciji kod ispitivanih porodica i to kako kada se radi o brojnosti izlazaka, tako i u pogledu njihovog sadržaja. Naime, u oba slučaja postoji dihotomizacija porodica u dva tipa, jedan koji je bliži tradicionalnijem polu i drugi savremenijem. Pripadnost ekstremnim tipovima vrlo je retka i u celini zanemarljiva.

Međutim, čini nam se da je jedan drugi podatak mnogo značajniji kao indikator promene i mnogo vernije odražava stvarnu situaciju u ovoj oblasti nego prethodna dva pokazatelja. Taj podatak pokazuje da su u većem delu porodica i dalje zastupljeni i održavaju se modeli tradicionalnog ponašanja u rekreaciji, tačnije neravnopravnost supružnika u rekreaciji. Naime, u znatnom broju porodica prisutno je redovno primenjivanje muževljeve odvojene rekreacije, kao i ženine, pri čemu se ova poslednja uglavnom svodi na posete susedkama i rođacima. Interesantno da se ovaj obrazac napušta na normativnom nivou, a u tome prednjače žene, i to naročito zaposlene, kod kojih je i najizrazitiji nesklad između shvatanja i želja, i onoga što stvarno postoji i što se sprovodi u porodici. Naime, zaposlene žene, i pored naprednijih shvatanja, ređe izlaze od nezaposlenih, a istovremeno u njihovim porodicama muž češće izlazi sam sa svojim društvom. No, ipak treba istaći da se ovakvi rezultati dobijaju samo kada se posmatra celokupna populacija zaposlenih žena. Ukoliko se između njih izvrši diferencijacija na radnice i službenice, onda se prethodna ocena ne može odnositi na sve podjednako. U porodicama radnice skoro bez izuzetka preovlađuje tradicionalni tip muževljeve uloge, dok to nije slučaj u porodicama žena službenica. U ovim drugim porodicama zajednički izlasci su češći od odvojenih muževljevih ili ženinih izlazaka.

S druge strane, obrazovanje se pokazalo od značaja za promenu shvatanja i navika, ali nije bilo od uticaja na diferencijaciju porodica s obzi-

rom na aktualno ponašanje u rekreaciji. I u ovom slučaju treba, međutim, imati na umu složenost situacije u kojoj se odigrava transformacija porodice, kao i neke posebne karakteristike ispitivane sredine, što ne dozvoljava da se postojeće ponašanje objašnjava kao neposredna posledica stepena obrazovanja supružnika. U tom smislu i naš bi zaključak trebalo da glasi da obrazovanje ima ulogu u promeni ponašanja u rekreaciji utoliko što obezbeđuje izvesne preduslove bez kojih promena ka savremenijim oblicima ne bi bila moguća ili se bar ne bi mogla očekivati u skorijem periodu. Da bi došlo do stvarne promene, treba da se ostvari niz drugih uslova, a među njima su podjednako značajni kako oni materijalne prirode, tako i oni koji se tiču razvijanja kulturnog nivoa, svesti o novim potrebama i njihovoj korisnosti za pojedinca i njegov individualni razvoj. Međutim, ostvarivanje svih ovih uslova zahteva niz godina i decenija laganih priprema i promena, te stoga značajnije rezultate u sadašnjem momentu realno i ne možemo očekivati.

